

Жанна ЯСЕНИЦЬКА,
старший викладач кафедри культурології та мистецької освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) zhanna.yasenitska@yandex.ua

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

У статті здійснена спроба розкрити особливості формування педагогічної майстерності вчителя образотворчого мистецтва в умовах загальноосвітнього навчального закладу. З'ясовано, що центральним компонентом педагогічної майстерності вчителя вважається розвинене психолого-педагогічне мислення, яке активізує творчість у педагогічній діяльності. Педагогічна майстерність вчителя образотворчого мистецтва передбачає наявність сформованої у нього системи якостей (креативність, рефлексивність, ерудиція, здатність передбачати й проектувати, активність, сила волі та ін.), що характеризують його як творчу, цілісну особистість, а також оригінального стилю творчої діяльності, що відрізняється доцільністю й універсальністю взаємодії з учнями через мистецтво.

Ключові слова: учні загальноосвітньої школи, вчитель образотворчого мистецтва, педагогічна майстерність, творча взаємодія.

Лит. 13.

Zhanna YASENYTSKA,
Senior lecturer of cultural studies and art education department
Drohobych I. Franko State Pedagogical University
(Ukraine, Drohobych) zhanna.yasenitska@yandex.ua

PECULIARITIES OF PEDAGOGICAL SKILLS FORMATION OF FINE ARTS TEACHERS

The article is an attempt to reveal the features of formation of pedagogical skills of teachers of fine arts in terms of an educational institution. It was found, that a central component of pedagogical skills of teachers is developed psycho-pedagogical thinking, which activates creativity in teaching activities. Pedagogical skills of teachers of fine arts presupposes formed in his system qualities (creativity, reflexivity, erudition, ability to anticipate and project, activity, willpower et al.), which describe him as a creative personality, also original style of creative activity, featuring versatility and desirability of interaction with students through art.

Key words: students of general school, teacher of fine art, pedagogical trade, creative cooperation.

Ref. 13.

Жанна ЯСЕНИЦКАЯ,
старший преподаватель кафедры культурологии и
художественного образования Дрогобычского государственного педагогического
университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) zhanna.yasenitska@yandex.ua

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА УЧИТЕЛЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Ясеницька Ж. Особливості формування педагогічної майстерності...

В статті здійснено спробу розкрити особливості формування педагогічного мистецтва учителя образотворчого мистецтва в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Вияснено, що центральним компонентом педагогічного мистецтва учителя вважається розвинене психолого-педагогічне мислення, яке активізує творчість у педагогічній діяльності. Педагогічне мистецтво учителя образотворчого мистецтва передбачає наявність сформованої у нього системи якостей (креативність, рефлексивність, ерудиція, здатність передбачувати та проектувати, активність, сила волі тощо), які характеризують його як творчу, цілісну особистість, а також оригінального стилю творчої діяльності, який відрізняється цілісністю та універсальністю взаємодії з учнями через мистецтво.

Ключові слова: учні загальноосвітньої школи, учитель образотворчого мистецтва, педагогічне мистецтво, творче взаємодія.

Лит. 13.

Постановка проблеми. Високий рівень педагогічної майстерності вчителів образотворчого мистецтва, що вимірюється його професійною компетентністю, здатністю до створення сприятливих психолого-педагогічних умов формування творчої особистості школяра, готовністю зробити вагомий внесок у розбудову системи загальної художньої освіти, є важливим чинником розвитку художньо-естетичного компонента у структурі навчально-виховного процесу сучасної загальноосвітньої школи.

Сучасні теоретико-методологічні основи педагогічної майстерності як важливого чинника розвитку сучасної системи вищої освіти викладено у працях С. Гончаренко [1], О. Дубасенюк [2], І. Зязюна [3], В. Кан-Каліка [5], Н. Кузьміної [6], Н. Ничкало [7], О. Отич [8], В. Радкевич [11], О. Рудницької [12] та ін. У цьому контексті цілком погоджуємося з думкою Н. Ничкало, що «педагогічна освіта – це поняття на початку XXI століття набуло ширшого значення, оскільки її зміст охоплює й професійно-педагогічну підготовку громадян, причетних до освітньої діяльності в різних соціально-культурних і виробничих системах. До особистості вчителя, до якості його професійно-педагогічної діяльності, до нього як до суб'єкта навчально-виховного процесу, суб'єкта педагогічного спілкування – висуваються нові, зрослі вимоги» [9, 7]. Тому проблема оволодіння основами психолого-педагогічних знань, сучасними педагогічними технологіями, розвитку педагогічної майстерності вчителів образотворчого мистецтва є однією із найактуальніших у зростанні якості вищої педагогічної освіти.

Мета статті: розкрити особливості формування педагогічної майстерності вчителя образотворчого мистецтва в умовах загальноосвітнього навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Нині для шкільної художньої освіти потрібен вчитель-професіонал, педагогічна майстерність якого характеризується багатим особистісним потенціалом, а його домінуючою професійною складовою має стати інтегративний педагогічний компонент, що органічно поєднує в собі художньо-творчу і педагогічну спрямованість діяльності вчителя образотворчого мистецтва.

Відомо, що центральним компонентом педагогічної майстерності вважається розвинене психолого-педагогічне мислення, яке активізує творчість у педагогічній діяльності. «Мислення майстра педагогічної дії характеризується самостійністю, гнучкістю й швидкістю. Воно спирається на розвинену педагогічну спостережливість і творчу уяву, що є найважливішим підґрунтям передбачення, без якого неможливе педагогічне мистецтво» [4]. Крім цього, важливим аспектом педагогічної майстерності визнається творчість. Найчастіше творчість вчителя проявляється в здатності з максимальною ефективністю, швидко по-новому і обґрунтовано застосовувати в освітньому процесі різні методи та форми виховання і навчання, професійні знання й особистісні якос-

ті. Вона виражається також у продукуванні педагогічних ідей, використанні креативних способів навчально-виховної діяльності, умінні ефективно розв'язувати нетипові завдання та проблемні ситуації.

Визначальна роль у розробці сучасних підходів до розвитку педагогічної майстерності належала академіку І. Зязюну, який впродовж багатьох років разом із колегами розробляв теорію та впроваджував технології оволодіння вчителем педагогічною майстерністю. «Для оволодіння педагогічною майстерністю, – наголошував І. Зязюн, – необхідна систематична підготовка до кожного навчального заняття; постійна робота з новинками педагогічної і психологічної літератури, знаходження в них нового для практичної перевірки й використання; вивчення досвіду колег і запозичення всього кращого, корисного, дійсно необхідного; вироблення індивідуальних прийомів (постановка голосу, техніка мовлення, граматична правильність, дикція, інтонація, сила звуку і т.п.); саморегуляція фізичного та психічного станів» [10, 25]. Учений розглядав майстерність вчителя як найвищий рівень педагогічної діяльності, вияв творчої активності особистості педагога, а поняття «педагогічна майстерність» визначав як комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі [10].

Самоорганізація професійної діяльності успішно здійснюється за умови осмислення власних переживань та думок, суджень, переконань і позицій, тобто рефлексивного самопізнання, самоаналізу й самооцінки, що відкривають перед особистістю вчителя можливості для створення програми послідовних дій. Така програма має мету і передбачає послідовне виконання певних завдань, спрямованих на вирішення кардинально важливих питань: духовно-творчої самореалізації, що проявляється передовсім у відході від шаблонів і стереотипів, виробленні програми вимог до самого себе та учнів, до процесу і результатів творчої взаємодії у галузі образотворчого мистецтва; усвідомлення вчителем разом із учнем смислу їхньої спільної творчої художньо-естетичної діяльності; формування зацікавленого, критичного ставлення до різних аспектів створення художньо-естетичного продукту (начерку, рисунку, художнього проекту тощо); послідовне збагачення художнього досвіду учня й водночас педагогічної майстерності вчителя, доведення їх до рівня актуальних соціокультурних вимог.

Процеси створення та виконання програми спільних дій, спрямованих на самопізнання, самовдосконалення, професійне становлення й розвиток вчителя образотворчого мистецтва та його учнів навіть можуть бути технологізовані. Слід зазначити, що питання про педагогічні технології тісно пов'язане з поняттям педагогічної майстерності. Адже можна бути професійно компетентним педагогом, вільно орієнтуватися у предметній сфері, системно діяти в педагогічній реальності, мати особистісно-гуманітарну орієнтацію, вміння узагальнювати і передавати власний практичний досвід, бути здатним до рефлексії, володіти сучасними педагогічними технологіями, однак при цьому не бути майстром, а залишатися добротним «художником-ремісником». Щоб стати майстром, необхідно володіти особистісною професійною неповторністю й унікальністю, власним стилем творчої діяльності, концептуальністю професійного мислення. «Педагогічна майстерність є індивідуальним внеском у педагогічну культуру суспільства, і лише повне усвідомлення механізмів власної діяльності уможливило передачу майстерності іншим. Тому у справжнього майстра-педагога з'являється своя авторська система, своя школа, свої послідовники» [4, 92].

Педагогічна майстерність вчителя образотворчого мистецтва передбачає наявність сформованої у нього системи якостей (креативність, рефлексивність, ерудиція, здат-

Ясеницька Ж. Особливості формування педагогічної майстерності...

ність передбачати й проектувати, активність, сила волі та ін.), що характеризують його як творчу, цілісну особистість, а також оригінального стилю творчої діяльності, що відрізняється доцільністю й універсальністю. До загальних ознак професіоналізму вчителя образотворчого мистецтва варто також віднести володіння спеціальними знаннями про мету, зміст, об'єкт і засоби образотворчої, художньо-естетичної діяльності; володіння спеціальними вміннями у здійсненні процесу цієї діяльності на всіх його етапах – підготовчому, виконавчому, підсумковому; спеціальні властивості особистості, що дозволяють організувати і здійснювати творчий процес й одержувати якісні результати.

Розуміючи під педагогічною майстерністю важливу сторону професійної культури, вчені також включають до її змісту психолого-педагогічну ерудицію, розвинені професійні здібності (професійну пильність, оптимістичне прогнозування, організаторські вміння, мобільність, адекватність реакцій, педагогічну інтуїцію тощо), володіння педагогічною технікою (системою прийомів особистого впливу вчителя на учнів). Ефективність діяльності вчителя образотворчого мистецтва залежить від його особистісних якостей: світогляду, здібностей, характеру, темпераменту, психічного стану, творчого потенціалу і здібностей. Важливим показником ефективної діяльності педагога є успішне досягнення мети при найраціональнішому використанні сил і засобів.

Особливий інтерес викликає функціонально-діяльнісний підхід до питань професіоналізму й майстерності, запропонований Н. Кузьміною [6]. Виходячи з поліфункціональності (гностична, конструктивна, організаторська, комунікативна функції), дослідниця виділяє і розробляє ознаки професіоналізму в основних галузях педагогічної діяльності. Однією з найважливіших функцій педагога вона вважає перетворення об'єкта виховання (учня) в суб'єкт самовиховання, самоосвіти і саморозвитку. При цьому професіоналізм дослідниця вбачає в умінні вчителя аналізувати основні компоненти своєї педагогічної діяльності. Тому вищим проявом педагогічної творчості авторка вважає педагогічне мистецтво, новаторство, подвижництво. Розводячи поняття «професіоналізм» і «майстерність», Н. Кузьміна відносить майстерність не до окремого вміння, а до певної сукупності сформованих умінь [6].

Педагогічну майстерність вчені визначають також як пошук нових методів і форм розв'язання незліченної низки педагогічних завдань із високим ступенем їх успішності. Разом з тим, науковий рівень самого вчителя (що розглядається поза органічною єдністю та взаємопроникненням наукових і педагогічних сторін діяльності), який отримує в деяких школах статус єдиного й головного критерію оцінки діяльності педагогічного складу, не може забезпечити належної ефективності навчального процесу. Педагогічна майстерність вчителя образотворчого мистецтва органічно включає всі компоненти психологічної структури його діяльності та його власний науковий пошук. Вона є синтезом теоретичних знань і практичних умінь як в художньо-естетичній, образотворчій галузі, так і в галузі педагогіки, психології, мистецтвознавства, культурології тощо. Рівень педагогічної майстерності вчителя образотворчого мистецтва залежить від ступеня засвоєння ним не лише традиційних прийомів педагогічного впливу, а й виховного впливу образотворчого мистецтва, а також від адекватності очікувань від результатів творчої взаємодії вчителя та учнів.

Формування педагогічної майстерності ґрунтується на вивченні теоретичних основ педагогіки і психології, але цим не обмежується. Це складний різноаспектний процес, для якого доцільним і методологічно виправданим є аксіологічний підхід. Система цінностей вчителя образотворчого мистецтва складається з взаємопов'язаних підсистем: створення умов для розвитку творчої особистості учня, спрямованості на стиму-

лювання цього розвитку; організації ефективної навчально-пізнавальної діяльності у галузі образотворчого мистецтва; продуктивних умов для професійного становлення, самовдосконалення й розвитку педагогічної та образотворчої майстерності; технологій навчання образотворчому мистецтву на високому, творчому рівні. Низький рівень поінформованості та мотивації вчителів щодо ціннісних орієнтацій і технологій власного самовдосконалення, недостатня обізнаність із принципами та способами саморозвитку навіть на теоретичному рівні негативно відбиваються на практиці особливо молодих педагогів, які розвиток своєї педагогічної майстерності розглядають переважно на інтуїтивному рівні, тому діють залежно від ситуацій, що виникають в учнівському колективі або процесі творчої взаємодії.

Зіставлення розвитку аксіологічної проблематики з цінностями педагогічної системи дає змогу зрозуміти логіку й необхідність застосування аксіологічного підходу до процесів професійного становлення вчителя образотворчого мистецтва, його самовдосконалення й розвитку педагогічної майстерності. Це є стратегічною метою професійної підготовки такого творчого вчителя образотворчого мистецтва для загальноосвітньої школи.

Відомо, що вплив мистецтва на розвиток людини починається з раннього віку. Існуючі форми залучення школярів до мистецтва у системі загальної освіти, зазвичай, полягають в ознайомленні з найбільш відомими творами мистецтва, які є світовою художньою цінністю. Однак не можна забувати про те, що у загальноосвітніх школах вчать діти з різних сімей, процес сприйняття цих творів неминуче супроводжується соціально-культурною селекцією, про велике значення якої писав П. Бурдьє: «Кожна сім'я передає своїм дітям швидше прихованим, ніж прямим шляхом якийсь культурний капітал і певний етос, систему неявних і глибоко інтеріоризованих цінностей. Початкове накопичення культурного капіталу починається від народження, без запізнь, без втрат часу у членів тільки тих сімей, які наділені потужним культурним капіталом» [13, 9]. Він підкреслював, що дитина з привілейованих верств суспільства отримує досвід високого мистецтва дуже рано й без особливих зусиль, якщо твори мистецтва є, наприклад, предметами побуту в батьківському домі. В наших умовах ідеться не про матеріальний добробут сім'ї, а про духовну культуру та цінності, що передаються від покоління до покоління в сім'ях, які не втратили потребу в спілкуванні з високим мистецтвом і дотримуються незмінних позицій щодо справжніх художньо-естетичних і моральних цінностей. Тому педагогічна майстерність вчителя образотворчого мистецтва передовсім характеризується здатністю побачити в учневі «іскру творчості», задатки креативності, закладені з дитинства художньо-естетичний смак, образне мислення тощо.

Щоб навчитися спрямовувати думку учня в потрібному для її розвитку напрямі, вчителя образотворчого мистецтва повинен навчитися керувати власними потоками свідомості. Від нього вимагається розуміння не лише «що і за яких умов» повинно відбуватися, а й «як це повинно відбуватися» і «як він, педагог, може це зробити, щоб воно дійсно відбулося». Тому лише теоретичного знання тут недостатньо, потрібно звернутися до власної почуттєвості й рефлексивно уявити, як це відбувається у власній свідомості. Навчитися на власному досвіді, у процесі самопізнання відсторонено спостерігати процес мислення та перебіг почуттів. Для цього недостатньо оволодіти психологічною рефлексією, а доцільно доповнити її комплексом методів феноменологічного самопізнання. Почати, наприклад, із спроб переключати свою увагу з положень щодо викладання теоретичних основ і технік образотворчого мистецтва на процеси, що відбуваються безпосередньо у власній свідомості.

Ясеницька Ж. Особливості формування педагогічної майстерності...

Передумови підвищення ефективності діяльності педагога поділяються на особистісні (базові) та ситуативні (процесуальні). До особистісних нами віднесено: позитивні риси спрямованості педагога; прояви темпераменту, адекватні вимогам педагогічної діяльності; сприятливі особливості характеру (доброзичливість, тактовність, справедливість, вимогливість, уважність, наполегливість, рішучість, спритність); педагогічні й організаторські здібності. Сформовані особистісні передумови допомагають педагогу виявити стійкість у здійсненні цілей діяльності, зберегти стабільність у стилі роботи. До ситуативних передумов відносимо розуміння сьогоденних завдань особистої діяльності й діяльності учнів, творчої взаємодії, а також достатньо сильні ситуативні мотиви, психічні пізнавальні процеси. Оптимальне педагогічне спілкування вчителя образотворчого мистецтва зі школярами у процесі навчання створює найкращі умови для розвитку їх мотивації та творчого характеру навчального процесу, для правильного формування особистості учня, забезпечує сприятливий емоційно-почуттєвий клімат у класі.

Важливою умовою сучасного системного підходу до організації навчання як цілісного й ефективного процесу є творча взаємодія вчителя та учня. У цій системі взаємозв'язку вчитель образотворчого мистецтва є тією ланкою, що спрямовує та стимулює активно-пізнавальну діяльність школяра. Саме тому система навчання, її динаміка розглядається нами як єдина система сукупної діяльності педагога і учня, як різновид людської діяльності, яка має двобічний характер та обов'язково передбачає творчу взаємодію суб'єкта (вчителя образотворчого мистецтва) і об'єкта (учня). Особливістю, системоутворювальним чинником навчання образотворчого мистецтва у загальноосвітній школі, на наш погляд, виступає не стільки навчальний процес, як взаємодія вчителя та учня стосовно предмета діяльності – мистецького твору. Творча взаємодія педагога та учня у системі «вчитель образотворчого мистецтва – мистецтво – учень», у свою чергу, також є елементом педагогічної системи. Дії вчителя утворюють певну послідовність, що містить такі складники: аналіз, підготовка та створення проекту творчої взаємодії у навчальному процесі, реалізація цього проекту, здійснення, контроль і коригування конкретних дій з метою вдосконалення процесу.

Висновки. Отже, вчитель образотворчого мистецтва – це передовсім компетентний в психолого-педагогічній та мистецькій галузі фахівець, який уміє репродукувати на високому рівні художньо-професійні знання, вміння і навички, а кінцевим результатом педагогічної діяльності вважає формування творчої особистості учня, розкриття його потенційних можливостей в мистецькій галузі, розвиток художньо-образного мислення, інтелектуальних і творчих здібностей, їх емоційно-духовної сфери, естетичних смаків і загальної культури. Рівень педагогічної майстерності вчителя образотворчого мистецтва залежить від ступеня розвитку професійно-педагогічного мислення, а його педагогічна творчість проявляється у виборі ефективної моделі професійного розвитку учнів, створенні нових технологій навчання і виховання, вдалому комбінуванні традиційних та інноваційних форм і методів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гончаренко С. У. Гуманізація освіти як основний критерій розробки засобів реалізації сучасних технологій навчання / С. У. Гончаренко // Наукові записки. Сер. : Пед. науки. – Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Вип. 34. Засоби реалізації технологій навчання. – С. 3–8.
2. Дубасенюк О. А. Теорія і практика професійно-виховної діяльності педагога : монографія / О. А. Дубасенюк. – Житомир : ЖДУ імені Івана Франка, 2005. – 367 с.
3. Зязюн І. А. Концептуальні засади теорії освіти в Україні / І. А. Зязюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – № 1. – С. 10–24.

4. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність як технологія педагогічної дії / І. А. Зязюн // Матеріали конференції до 195-річчя з дня народження Михайла Драгоманова / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова (II міжнар. драгоманівські читання). – К. : НПУ, 2006. – Вип. 5. – С. 90–97.
5. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении : книга для учителя / В. А. Кан-Калик. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
6. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 119 с.
7. Ничкало Н. Г. Неперервна професійна освіта як філософська та педагогічна категорія / Н. Г. Ничкало // Неперервна професійна освіта : теорія і практика. – 2001. – Вип. 1. – С. 13–15.
8. Отич О. М. Мистецтво у системі розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійного навчання : теоретичний і методичний аспекти : монографія / О. М. Отич ; [за наук. ред. І. А. Зязюна]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – 752 с.
9. Педагогика : личность в гуманистических теориях и системах воспитания : учебное пособие / [под общей редакцией Е. В. Бондаревской]. – Москва-Ростов-н/Д : Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.
10. Педагогічна майстерність : підручник / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко та ін.] ; за ред. І. А. Зязюна. – К. : СПД Богданова А.М., 2008. – 376 с.
11. Радкевич В. О. Сучасні тенденції розвитку професійно-художньої освіти в Україні / В. О. Радкевич // Проф.-техн. освіта. – 2003. – № 1. – С. 31–34.
12. Рудницька О. П. Педагогіка : загальна та мистецька : навч. посібник / О. П. Рудницька. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 360 с.
13. Фаулер Б. Пьер Бурдьє и теория культуры : критический анализ / Б. Фаулер. – М. : ИНИОН РАН, 1999. – 131 с.

REFERENCES

1. Goncharenko S. U. Gumanizaciya osvity yak osnovnyj kryterij rozrobky zasobiv realizaciji suchasnyx tehnologij navchannya / S. U. Goncharenko // Naukovi zapysky. Ser. : Ped. nauky. – Kirovograd : RVCz KDPU im. V. Vynnychenka, 2001. – Vyp. 34. Zasoby realizaciji tehnologiyi navchannya. – S. 3–8.
2. Dubasenyuk O. A. Teoriya i praktyka profesijno-vychovnoyi diyalnosti pedagoga : monografiya / O. A. Dubasenyuk. – Zhytomyr : ZhDU imeni Ivana Franka, 2005. – 367 s.
3. Zyazyun I. A. Konceptualni zasady teorii osvity v Ukraini / I. A. Zyazyun // Pedagogika i psyhologiya profesijnoyi osvity. – 2000. – № 1. – S. 10–24.
4. Zyazyun I. A. Pedagogichna majsternist yak tehnologiya pedagogichnoyi diyi / I. A. Zyazyun // Materialy konferenciyi do 195-richchya z dnya narodzhennya Myxajla Dragomanova / Nacz. ped. un-t im. M. P. Dragomanova (II mizhnar. dragomanivski chytannya). – K. : NPU, 2006. – Vyp. 5. – S. 90–97.
5. Kan-Kalyk V. A. Uchytelyu o pedagogycheskom obshhenyy : knyga dlya uchytelya / V. A. Kan-Kalyk. – M. : Prosveshhenye, 1987. – 190 s.
6. Kuzmyna N. V. Professyonalizm lychnosti prepodavatelya y mastera proyzvodstvennogo obuchenyya / N. V. Kuzmyna. – M. : Vysshaya shkola, 1990. – 119 s.
7. Nychkalo N. G. Neperervna profesijna osvita yak filososfska ta pedagogichna kategoriya / N. G. Nychkalo // Neperervna profesijna osvita : teoriya i praktyka. – 2001. – Vyp. 1. – S. 13–15.
8. Otych O. M. Mystecztvo u systemi rozvytku tvorchoyi indyvidualnosti majbutnogo pedagoga profesijnogo navchannya : teoretychnyj i metodychnyj aspekty : monografiya / O. M. Otych ; [za nauk. red. I. A. Zyazyuna]. – Chernivci : Zelena Bukovyna, 2009. – 752 s.
9. Pedagogyka : lychnost v gumanistycheskyx teoryyax y systemax vospytanyya : uchebnoe posobyie / [pod obshhej redakcyej E. V. Bondarevskoj]. – Moskva-Rostov-n/D : Tvorcheskij centr «Uchytel», 1999. – 560 s.
10. Pedagogichna majsternist : pidruchnyk / [I. A. Zyazyun, L. V. Kramushhenko ta in.] ; za red. I. A. Zyazyuna. – K. : SPD Bogdanova A. M., 2008. – 376 s.
11. Radkevych V. O. Suchasni tendencyi rozvytku profesijno-xudozhnoyi osvity v Ukraini / V. O. Radkevych // Prof.-texn. osvita. – 2003. – № 1. – S. 31–34.

Статтю подано до редакції 11.03.2016 р.